

Психологічна характеристика взаємодії між поколіннями в сім'ї

Сенько Т. В.

Анотація. У статті всебічно розглянуто проблеми взаємодії між поколіннями в сім'ї. Акцентовано на тому, що особливо важливим сьогодні є створення умов для міжпоколінної трансмісії культури, яка включала б інформаційний потік не тільки від старшого покоління до молодшого, а й назад, оскільки молодіжна інтерпретація сучасної ситуації та культурної спадщини безсумнівно впливає на старше покоління. Визначено поняття наступності поколінь, наведено аналіз психологічних досліджень зв'язків між поколіннями, охарактеризовано особистісні фактори, сімейні відносини та виховання між і всередині поколінь.

Ключові слова: взаємодія, міжпоколінна взаємодія, молодше покоління, старше покоління, особистісні чинники, сімейні стосунки, виховання.

Постановка проблеми

Історично образ людини старшого покоління тісно пов'язаний із категорією життєвого досвіду, його поступового накопичення та передання молодим. Усі механізми суспільного буття, як-от: звичаї, традиції, спадкоємність, спадщина та інші, — обумовлюють повагу до пращурів і високий авторитет старшого покоління. Представники старшого покоління в такому суспільстві — «закінчений зразок життя, як воно є», прожите ними — основна схема майбутнього для їхніх дітей [13; 26]. Взаємини вікових верств родини чітко регламентовані, кожен член багатопоколінної сім'ї усвідомлює своє місце. Проте характер відносин між поколіннями постійно змінюється. Стрімкі темпи розвитку сучасного суспільства не завжди дозволяють знайти застосування знанням і досвіду людей старшого покоління. Молоді люди змушені враховувати думки вчених, орієнтуватися на погляди та поведінку сучасників, і авторитет старших *не може бути* для них головною опорою. Події, що незворотно змінили ставлення людини до світу природи та до самої людини (комп'ютеризація, атомна енергетика, глобальна інформатизація, відкриття в галузі генетики аж до клонування живих істот, космічні дослідження та зброя масового

знищення), призвели до розриву наступності життя, до конфлікту між поколіннями [17, с. 109].

Наприкінці ХХ — початку ХХІ століть населення масово почало старішати. В умовах збільшення середньої тривалості життя склалася *нова історична ситуація* реального співіснування дорослих дітей, їхніх літніх і старих батьків протягом досить тривалого періоду (приблизно у півтора рази довше, ніж у ХІХ столітті). У зв'язку з цим суспільство постало перед необхідністю напрацьовувати нові норми відносин між людьми різних поколінь. У суспільній свідомості існують чисельні позитивні та негативні стереотипи, пов'язані зі старінням і старістю, які далеко не завжди мають під собою реальне підґрунтя [27, с. 834]. Наприклад, у сучасному світі набув поширення образ літніх людей як таких, що обтяжують суспільство. Подібні стереотипи заважають сприймати людей похилого віку диференційовано, як індивідуумів із реально існуючими між ними відмінностями, і часто призводять до негативних наслідків як для людей похилого віку, так і для молодого покоління. Окрім того, такі стереотипи негативно позначаються на самопочутті людей похилого віку [24, с. 3–17]. Інтерес до аналізу ціннісної значущості толерантності молодого покоління відносно людей похилого віку забезпечується насамперед соціальним замовленням на сучасному етапі розвитку суспільства [25; 26], а також необхідністю пошуку універсальних механізмів побудови людських відносин.

Визнання авторитету та мудрості старших, повага до їхнього досвіду має доповнюватися усвідомленням цінності сучасних інновацій. Окрім того, особливо важливим сьогодні є створення умов для *міжпоколінної трансмісії культури*, яка передбачала б інформаційний потік не лише від старшого покоління до молодшого, а й навпаки, оскільки молодіжна інтерпретація сучасної ситуації та культурної спадщини безсумнівно впливає на старше покоління.

Викладення основного матеріалу дослідження

Наступність поколінь

Зміна поколінь — це передусім *процес забезпечення наступності* розвитку людського роду в період його якісного оновлення, становлення нового типу діяльності людей. Головний зміст цього процесу — спільно-розділена діяльність дорослих і дітей щодо змінення умов життя. Водночас важливо розуміти, що відносини в системі «дорослі — діти» є *відносинами взаємними* — наскільки батьки, дідуся та бабусі вкладають душу в дитину, настільки й вона розвиває й одухотворює їх.

«Для бабусь і дідусів їхній онук — це найпрекрасніша дитина у світі! Спілкування з ним робить їх щасливими, вони почуваються необхідними і значущими людьми, не відчують самотності. Вони веселі та активні, постійно перебувають у русі, у приємних турботах та клопотах. Вони багато читають та розповідають онукові, пояснюють, чому вчить та чи інша казка. Ніхто з таким терпінням не перечитує малюку одну і ту ж улюблену казку нескінченну кількість разів, як бабуся, ніхто інший не обговорює так детально та емоційно кожен вчинок головного героя. Мене дуже тішить і те, що синочок, повертаючись увечері додому, завжди розповідає мені, чим він займався у бабусі з дідусем, у що вони грали разом, які книжки читали, куди ходили на прогулянку з дідусем і чим смачним пригощала його бабуся. Я слухаю ці розповіді і мене перестають мучити думки про те, що я провела ще один день на роботі, а не зі своїм синочком... Я щаслива, що маю такі можливості і дуже ціную допomoгу, увагу та турботу наших батьків. Розумію, що ніколи не зможу віддячити їм за все, що вони роблять для нас і намагаюся зробити для них якнайбільше приємного» (Катерина, 37 років).

«Бабусі та дідусі відіграють величезну роль у житті дитини та її батьків. Одне покоління відрізняється від іншого, але завжди залишається незмінним одне — і для моєї мами і для мого батька, і для мене, бабусі та дідусі завжди були опорою в житті, а для мого п'ятирічного сина його дідусі та бабусі теж підтримка та опора. Ситуація, в якій я живу, й допомога наших з чоловіком батьків у вихованні нашого малюка дає мені можливість зрозуміти, які теплі стосунки пов'язують дідусів та бабусь із онуком. Я добре розумію, що ці відносини різні в різних сім'ях, у різних культурах та у різних соціальних групах, але ці відносини скрізь існують, бо діти завжди мають бабусь та дідусів. Бабусі та дідусі мають більше вільного часу, ніж батьки дитини, вони більш терплячі та уважні щодо неї. Нам — молодим — які стоять на порозі дорослого життя, часто не вистачає у відносинах з нашими дітьми мудрості та життєвого досвіду наших батьків і наших бабусь та дідусів» (Аніта, 27 років).

Важливість раннього досвіду у зв'язку із взаємодією поколінь передбачається цілою низкою теорій соціалізації та дослідженнями, що базуються на положенні, про взаємовплив дітей, батьків та інших близьких членів сім'ї, їх особистісних установок та/або виховного впливу.

Багатопоколінна сім'я складається як мінімум із *трьох поколінь*. Найчастіше це *старше покоління* — дідусь і бабуся або один з них, *середнє покоління* — молоді батьки та *молодше покоління* — діти, які проживають спільно, але часто незалежно одне від одного з економічного погляду, але, водночас, спільно займаються веденням домашнього господарства [9, с. 63–64]. Сьогодні, коли тривалість життя у високорозвинених країнах значно збільшилася, з'являються і *чотирьопоколені сім'ї*: прабабуся (статистика показує, що тривалість життя жінок більша, ніж у чоловіків), бабуся та дідусь, батьки та діти. Така численна сім'я створює хороші умови для різноманітних соціальних контактів усіх її членів і з цього погляду її життя безсумнівно багатше, ніж життя інших сімей. Кожен член такої сім'ї постійно стикається в ній із найрізноманітнішими життєвими ситуаціями, зокрема і з конфліктними [22, с. 77–84], із різноманітними особистісними властивостями як дітей, так і дорослих. Життя в такій сім'ї створює умови для:

- навчання позитивній взаємодії всіх членів сім'ї,
- розуміння поведінки іншої людини, її інтересів і потреб,
- уміння відмовлятися за необхідності від своїх інтересів, якщо цього вимагають інтереси іншої людини чи сім'ї загалом,
- подолання різноманітних сімейних проблем і конфліктів.

Важливо підкреслити, що, окрім багатьох *позитивних сторін*, життя в багатопоколінній сім'ї має і свої *негативні сторони*. Постійне опікування дитини, допомога та нескінченні поради, що не дають їй можливості подумати та прийняти самостійне рішення, призводять до того, що дитина звикає до подібної ситуації, у неї не розвивається самостійність, вона стає нездатною до прийняття власних рішень і постійно чекає на допомогу від інших. У багатопоколінній сім'ї існує багато можливостей для такої поведінки дорослих (особливо бабусь і дідусів) відносно дітей і, відповідно, у таких сім'ях більше можливостей для низького рівня розвитку самостійності дітей [7, с. 80–95]. Окрім того, діти, які перебувають у постійному контакті лише з дорослими людьми, не набувають достатнього досвіду у спілкуванні з однолітками.

Проблеми можуть виникати і у старшого покоління. На жаль, далеко не кожна багатопоколінна сім'я пропонує своєму старшому члену психологічну підтримку, забезпечує життєвий простір для самореалізації, створює нові сенси його життя. Багато людей похилого віку взагалі не можуть сказати щось певне щодо того, чого очікують

від них у сім'ї. Інші сприймають очікування своїх сімей, спрямовані на них, як господарсько-побутову підтримку, як допомогу по дому та практично не згадують про затребуваність свого *життєвого досвіду* та своїх *особистісних якостей*. Водночас у сучасному урбанізованому суспільстві статус домашньої роботи низький, вона часто сприймається як щось нав'язане ззовні, і для сучасних літніх людей така самореалізація виявляється недостатньою, не приносить задоволення. Питання про вибір способу життя, самовизначення в літньому віці, зокрема гідного місця в сімейній структурі, залишається сьогодні відкритим. Водночас, відносини між поколіннями важливі для кожного покоління в сім'ї, незалежно від того, чи живуть вони під одним дахом у багатопоколінній сім'ї або на відстані один від одного — це чудове виховне середовище *для дітей*, яке може створити повноцінні умови для шанобливого ставлення до *людей старшого віку*, які передають духовні цінності, сімейні традиції та зберігають безперервність життєвого простору кожної сім'ї, а також створює сприятливий емоційний клімат для людей старшого покоління.

Дослідження свідчать, що найчастішою формою контактів бабусь і дідусів з онуками, які живуть не дуже далеко один від одного — в одному місті чи селі, є *відвідування один одного*. У групі онуків про такі сімейні зустрічі говорять 94% учасників дослідження, а у групі досліджуваних старшого покоління — усі. Аналіз бажання *частого спілкування з онуками* показує, що 94% бабусь і дідусів хочуть цього. Важливо зазначити, що в досліджуваних спостерігається здоровий підхід щодо спілкування з онуками: 68% із них хочуть якнайчастіше бачитися та спілкуватися з онуками, 26% — ні, оскільки, окрім спілкування з онуками, хочуть мати час і для себе. Серед 6% бабусь спостерігається бажання постійного спілкування з онуками. Це свідчить про їхню сильну емоційну прихильність до них. Цікавим фактом є те, що чоловіки частіше за жінок хотіли б проводити більше часу зі своїми онуками (співвідношення 80% до 60%).

Порівняльний аналіз *бажання частих зустрічей* старшого покоління з молодшим і молодшого зі старшим свідчить, що більше бажання цих зустрічей є в бабусь і дідусів, ніж в онуків у підлітковому та юнацькому віці. Це можна пояснити тим, що молодь орієнтована на спілкування зі своїми однолітками-друзями, вони із задоволенням спілкуються з ними, мають багато цікавих справ. Окрім того, вони постійно — і в школі, і вдома — оточені приятелями та знайомими, і вони не мають дефіциту спілкування. Усе це обмежує їхній вільний час, який вони могли б витратити на спілкування зі своїми бабусями та

дідусями, а частота міжпоколінних зустрічей, що встановилися в сім'ї (сімейні вечори, дні народження, свята), їх цілком влаштовує та не руйнує емоційної прихильності між поколіннями старших і молодших у сім'ї. Зовсім інакші справи з людьми старшого покоління — бабусями та дідусями. Кількість друзів, знайомих і членів сім'ї з часом у них зменшується, вони стають слабшими, часто почуваються самотніми. У зв'язку з цим вони хочуть частіше бачитися зі своїми близькими — дітьми і, звичайно ж, з онуками, їм необхідне спілкування з ними, вони почуваються потрібними їм. Саме онуки можуть задовольнити більшу частину емоційних потреб своїх бабусь і дідусів.

Бабусі та дідусі, які живуть далеко і не мають можливості часто зустрічатися зі своїми онуками, використовують ті можливості, які ми розглянули вище. Велика різниця між старшим і молодшим поколіннями спостерігається під час використання для *телефонних розмов та обміну фотографіями*. У півтора рази більше випробуваних старшого покоління використовують ці форми контактів. Спілкування за допомогою *листування* характерне для бабусь і дідусів у два з половиною рази більше, ніж для їх онуків. Водночас, більшість онуків частіше використовують більш сучасні можливості спілкування на відстані — *смс, електронну пошту та скайп*. Наведені результати свідчать, що старше покоління найчастіше використовує добре відомі традиційні способи контактів зі своїми онуками та рідше — сучасні засоби зв'язку. Також слід зазначити, що це стосується насамперед більш старших бабусь і дідусів, чия професійна діяльність ніколи не була пов'язана з технікою, комп'ютерами тощо. Для них саме онуки є першими помічниками в оволодінні сучасною технікою, стільниковими телефонами тощо. Для більш молодого покоління бабусь і дідусів такі проблеми характерні меншою мірою. Однією з перших звернула на це увагу М. Мід, описуючи культуру та напрями розвитку культурних стандартів між поколіннями. Основні функції в цьому спрямуванні виконують батьки, що передають дітям зразки поведінки, соціальні та сімейні норми та цінності.

Два покоління взаємно навчаються, але молодше покоління *більш чутливе* до постійних технічних і технологічних нововведень, і тому саме воно стає здатним на певному віковому етапі свого розвитку передавати старшому поколінню певну систему цінностей, культурних зразків, норм і правил поведінки [14]. Важливо й те, що така роль молодшого покоління у ставленні до старших членів сім'ї приносить йому задоволення та позитивні емоції [18, с. 46]. Молоді люди в такій взаємодії з бабусями та дідусями задовольняють свої претензії

на домінуючі форми особистісної поведінки, навчаються позитивно-домінуючої взаємодії з людьми, що дозволить їм у майбутньому вибудувувати позитивні відносини з близькими людьми у своїх сім'ях, а також із колегами на роботі. Як бачимо, постійні контакти з людьми старшого покоління в сім'ї, навіть тоді, коли вони не живуть під одним дахом зі своїми дітьми й онуками, приносить багато користі для кожного покоління.

Психологічне дослідження зв'язків між поколіннями

Розглядаючи проблему зв'язку поколінь у суспільстві та сім'ї як *механізму психологічного дослідження* важливо зупинитися на розгляді основних напрямів вивчення:

- колективного несвідомого;
- родового несвідомого;
- батьківського програмування;
- сімейних концепцій;
- патологічне сімейне успадкування.

Саме такий підхід дає можливість зрозуміти, як зв'язки поколінь впливають на формування особистості та міжособистісної міжпоколінної сімейної взаємодії.

1. *Вивчення «колективного несвідомого»*, як такої сфери психіки людини, яка є життєво необхідним джерелом мудрості, норм, цінностей і правил, однією з найважливіших складових структури людської особистості, що є сховищем слідів пам'яті наших історичних предків, причому, можливо, не лише людей, а ще більш давніх еволюційних попередників [25, с.158–170]. Хоча ідеї про існування «колективного несвідомого» і складових його архетипів не піддаються поки що емпіричній перевірці, інтерес до них з боку сучасних психологів, філософів, теологів не слабшає.
2. *Вивчення «родового несвідомого»* як форми психічної спадковості та прагнення людини в житті реалізувати претензії своїх предків — батьків, дідів, прадідів. Особливо яскраво їхній вплив виявляється у важливі моменти життя, що мають доленосний характер: коли людина робить свій професійний вибір, шукає місце роботи або супутника життя. Вирішуючи найважливіші питання самовизначення, вона не є цілком «вільною». У своїй особі людина являє собою рід, своїх прабатьків, які делегували їй «доручення» [17, с.111; 8]. Однак це не означає, що доля

людини жорстко запрограмована та залишається лише слідувати певним інстинктивним спонуканням. Важливо зрозуміти, що людина *може подолати нав'язані тенденції, спертися* на власні внутрішні резерви та *побудувати* свою долю свідомо.

3. *Роль «батьківського програмування»* й опис різних варіантів впливу сім'ї, а також окремих її членів на особистість дитини, під час використання поняття «сценарій». «Сценарій — це життєвий план, що поступово розгортається і який формується... ще в ранньому дитинстві в основному під впливом батьків. Цей психічний імпульс з великою силою штовхає людину вперед, назустріч її долі, і часто незалежно від її опору чи вільного вибору» [3, с.175–176]. Таке несвідоме прийняття дитиною приписового «образу» свого майбутнього дорослого життя — долі «переможця» або «переможеного», «невдахи». Витоки багатьох життєвих сценаріїв закладені навіть не в батьківській сім'ї, а у більш ранніх поколіннях. Важливо, *що* саме знає людина про своїх прабабків і прапрабабків, які переживає почуття відносно них. Нехитра репліка або розповідь про предків можуть свідчити про характер «сценарних приписів», яким слідує людина. Почуття щодо предків можуть виражатися в *гордості* за них без будь-якого сподівання на те, щоб перевершити досягнуте ними, в *ідеалізації предків* — романтичній чи парадоксальній, орієнтованій на одну, своєрідно вихоплену, рису — «бадьора бабуса» або в *суперництві* — «я досягну більших успіхів, ніж вони, і доведу всім, що я найкращий!». Загалом до прабабків відчують більш інтенсивні почуття, ніж до бабків: «До прабабків ставляться з благоговінням або жахом, тоді як бабки викликають захоплення або страх» [3, с.195]. Загалом, *механізм раннього програмування життєвого сценарію* в сімейному вихованні полягає в необхідності враховувати не тільки безпосередні впливи на дитину, а й більш загальні уявлення її самої про своїх близьких і рідних.
4. *Вивчення «сімейних концепцій»* дозволяє в межах позитивної психотерапії розглянути важливість психологічної «спадщини» людини та небайдужості *походження* як фактора ідентичності [16]. «Сімейні концепції» визначають правила ставлення до людей і речей: від одного покоління до іншого передаються не стільки матеріальні блага, скільки стратегії трансформації конфліктів і формування симптомів, структури світогляду та структури

відносин, що переходять від батьків до дітей. Концепції беруть початок у критичних переживаннях одного з членів сім'ї, у релігійних і філософських ідеях, укорінюються, засвоюються дітьми та передаються наступному поколінню дітей. Частково вони усвідомлюються та формулюються старшими членами сім'ї у стислій формі у вигляді улюблених приказок, наказів дітям, коментарів до ситуацій: «Будь вірним і чесним, але покажи, на що ти здатний» або «У нас все має бути, як у найкращих домах». Здебільшого вони залишаються неусвідомленими та впливають на людину не явно. Дослідження історії сімейних концепцій співвідносяться з поняттями «історична свідомість», «вкоріненість», «відсутність коріння», «колективне минуле». Бажання, вимоги, образи, вчинки, які виглядають сьогодні невмотивованими, набувають сенсу в контексті сімейних концепцій, що сягають в минуле. Коли соціальна та сімейна ситуація докорінно змінюється, стара програма перестає відповідати актуальним потребам. У членів сім'ї накопичуються проблеми, завдання, страхи, нав'язливі ритуали та залежності, доки один із них не розриває порочне коло активним втручанням. Тому один із найважливіших принципів *позитивної сімейної психотерапії* — принцип *встановлення зв'язку між сімейною традицією, ідентичністю та проблемами людини* [16]. Побудова «концептуального сімейного дерева» сприймається як ефективний засіб виявлення значних тем і постановки завдань у терапії, у якому залучаються кілька поколінь (батьки, бабусі, дідусі, іноді й прабабусі, прадідусі).

5. *Патологічне сімейне успадкування* характерне для дисфункціональних сімей і проявляється у формуванні, фіксації та передачі емоційно-поведінкового реагування від прабабків до батьків, від батьків до дітей, онуків тощо [6]. Ригідні, ірраціональні, жорстко пов'язані між собою переконання, запозичені у представників старшого покоління, формують особистість, малоздатну до адаптації, яка страждає на межові нервово-психічні розлади. У ряді робіт виявлено *зв'язок між поколіннями згубних стилів виховання*, грубої та негативістичної поведінки, поганого поводження з дітьми. Доведено, наприклад, зв'язок агресивного стилю особистості матері, вихованої в жорстких умовах, з її депресією та жорсткою дисципліною відносно власних дітей. Проміжними ланками цього процесу виступають *змінні*

сімейних стосунків та особистості членів сім'ї різних поколінь, як-от: подружній конфлікт, ворожий стиль міжособистісної взаємодії, депресивні афекти й особистісна нестабільність [4, с. 38–60; 5, с. 218–240]. Результати ретроспективних досліджень дорослих жінок і чоловіків, спрямовані на вивчення зв'язку між неоптимальним вихованням у сім'ї та негативними особистісними характеристиками дитини, показали, що менш позитивний виховний вплив дорослих різних поколінь у сім'ї пов'язаний із депресією чи негативними особистісними характеристиками дітей [2, с. 31–36; 1, с. 83–96].

У межах розглянутих підходів увагу фахівців передусім привертають явища *спотворювального впливу* неусвідомлених детермінант на поведінку молодої людини, а також явища «негативного» психологічного наслідування. Аналіз матеріалів, у яких розглядаються проблеми взаємин різних поколінь у сім'ї показує також, що вони швидше поставлені, сформульовані, ніж досліджені та вирішені. Зв'язок між поколіннями, спадкоємність досвіду мають найважливіше значення, хоча й не завжди усвідомлюються самими членами сім'ї — батьками, дітьми й онуками.

Загалом, результати вже виконаних досліджень допомагають краще зрозуміти *динаміку відносин між поколіннями* та показують, що виховання, яке передається від покоління до покоління, буває менш ніж оптимальним, і, на жаль, досить часто не сприяє повноцінному розвитку та соціалізації дітей, а також створенню психологічного комфорту людей старшого покоління.

Особистісні фактори, сімейні відносини та виховання між і всередині поколінь

Нині з'явилися результати досліджень, у яких зроблено спроби подолання названих вище недоліків. У них особлива увага приділяється *узгодженості* як позитивних, так і негативних *батьківських рис між поколіннями та всередині них*, а також таким важливим психологічним параметрам, що передаються від покоління до покоління, як психологічний добробут членів сім'ї, можливості довготривалої взаємодії поколінь і батьківські характеристики, що впливають на соціалізацію особистості в кількох поколіннях [21, с. 136–151].

Розглянемо їх більш докладно.

1. Вивчення *зв'язку між поколіннями психологічного благополуччя членів сім'ї* свідчить, що психологічне благополуччя дітей пов'язане з наявністю батьківської підтримки (під час вивчення трьох поколінь

сімей) і можливістю передбачення стосунків у парі «дорослий — дитина» [19]. У ряді кроскультурних досліджень виявлено зв'язок між *виховними впливами, що здійснюються людьми різних поколінь у сім'ї, і позитивними особистісними факторами*. Наприклад, у сім'ях, де між дорослими та дітьми існують позитивні відносини та прихильність, у дітей спостерігається низький рівень тривоги [20, с. 3–17], а дорослі, які характеризують своїх батьків як таких, що люблять і приймають їх, менш невротичні та більш сумлінні відносно один одного та відносно своїх дітей та онуків [12, с. 417–432].

Наведені дані дозволяють говорити про наявність зв'язку психологічного благополуччя членів сім'ї між поколіннями.

2. Результати аналізу *можливостей довготривалої взаємодії в кількох поколіннях* під час вивчення особистості, подружніх відносин і виховання у двох поколіннях (пари «мати — бабуся», що складаються з бабусь та їхніх дочок, які у свою чергу теж є матерями), дозволили провести перевірку *моделі*, що досліджує відносини між позитивними та негативними особистісними проявами членів сімей двох поколінь і вихованням із використанням таких особистісних категорій, як невротизм і совісність [15, с. 457–476]. Передбачалося, що ці дві категорії є *найважливішими змінними* щодо виховання дітей у сім'ї. У дослідженні виявлено кореляції між змінними бабусь і змінними матерів:

- суворе та поступливе виховання бабусь прямо пов'язане з відповідними стилями виховання матерів, проте ці відносини ослаблені присутністю змінних подружніх стосунків та особистісних особливостей;
- подружні стосунки бабусь негативно корелюють зі строгістю матерів;
- невротизм бабусь обернено пропорційний поступливості матерів, тоді як сумлінність бабусь прямо пропорційна поступливості матерів.

Додаткове вивчення взаємозв'язку освіти та доходу з вихованням показало, що:

- дохід матерів не корелює ні зі строгістю, ні з поступливістю;
- освіта матерів значно корелює зі строгістю, але не корелює з поступливістю.

На основі отриманих результатів автори означили *модель сумлінності*:

- сумлінність бабусь прямо пов'язана з їхніми власними подружніми стосунками та поступливістю її дочки;
- подружні стосунки є проміжною ланкою між сумлінністю бабусь і суворістю матерів;
- сумлінність та освіта матерів пов'язані зі строгістю їхнього ставлення до дітей та інших членів сім'ї.

Водночас відзначено, що все залежить від того, хто є інформатором — бабусі чи матері. Наприклад, особистісні характеристики пов'язані з подружніми стосунками в *поколінні бабусь* (більш сумлінні бабусі мали більш успішні подружні стосунки); проте, більш невротичні бабусі мають нижчу якість подружніх стосунків. У *поколінні бабусь* подружні стосунки також пов'язані з вихованням: бабусі, які мають гарні подружні стосунки, більш м'які у вихованні дітей. У *поколінні матерів* не виявлено високих показників щодо прояву суворості до своїх дітей, проте матері, які оцінювали високо рівень сумлінності (совісності), більш суворі у вихованні. Очевидно, совісні матері більш схильні до вищого рівня суворого виховання, який можна порівняти з авторитарним стилем виховання. Автори наголошують, що зв'язки між *особистісними характеристиками* та *вихованням* можуть бути обумовлені деякими проміжними факторами, такими, наприклад, як настрій чи щоденні труднощі. Це дослідження вносить доповнення до матеріалів, присвячених вивченню відносин між особистістю дорослого, подружніми стосунками та вихованням між поколіннями: чим більш сумлінна бабуся, тим більш поступливими у вихованні будуть матері (її дочки), а у бабусь, які мають гарні подружні стосунки, дочки менш суворі у вихованні.

Наведені результати показують, наскільки важливими є відносини в діаді «батьки — дитина» для багатьох матерів навіть у дорослому віці. Проте, суворе або поступливе виховання бабусь слабо пов'язані з відповідним типом виховання матерів, причому ці відносини послаблюються під час включення до дослідження змінних подружніх взаємин і особистісних характеристик. Результати подібні до отриманих раніше: батьківська строгість пов'язана між поколіннями, але зв'язки стають незначними, коли в модель вносяться інші змінні. Водночас отримані дані протилежні отриманим раніше у процесі дослідження суворого, грубого виховання, батьківського заперечення й афективності, які виявили наявність зв'язку між вихованням у двох поколіннях навіть за умови включення інших змінних. Незалежно від низки недоліків, це дослідження надає нові докази того, як особистісні

фактори та сімейні відносини пов'язані з вихованням між поколіннями. Надалі можуть бути отримані цікаві дані щодо батьків і дідусів.

3. Однією з найбільш значущих у сучасних дослідженнях постає проблема *характеристик батьків, що впливають на соціалізацію особистості* й узгодженість особистісних характеристик у кількох поколіннях. Знайдено емпіричні підтвердження того, що існує високий ступінь узгодженості всередині сімей (як попереднього покоління, так і нинішнього) і в тому, що цей ступінь зв'язку певною мірою залежить від досліджуваних, які надають інформацію про свій батьківський досвід як нині, так і в минулому. Особлива увага приділяється вивченню узгодженості батьківських характеристик між поколіннями. Батьківські характеристики розглядаються найчастіше в *чотирьох сферах*: виховання та відносини дитини; особистісних рис батьків; поведінкових рис дитини та сімейних взаємин. Особливий інтерес привертає дослідження, завданням якого стало доведення того, що за умови існування узгодженості батьківських характеристик між поколіннями, можливість її передання наступним поколінням буде підтримана. Окрім того, узгодженість між членами однієї сім'ї може бути важливим проміжком передання батьківських характеристик між поколіннями [11, с. 133–139]. Основними досліджуваними питаннями були такі:

- У якій із чотирьох зазначених вище сфер можна говорити про узгодженість усередині поколінь?
- У якій із чотирьох сфер можна говорити про узгодженість між двома наступними поколіннями?

Як основні змінні величини розглядалися: сфера виховання, поведінки та ставлення до дитини; сфера особистісних характеристик батьків; сфера поведінкових рис дитини та сфера сімейних взаємин. Для відповіді на питання щодо *існування узгодженості всередині поколінь* проводилася диференціація узгодженості між подружжям і узгодженості між батьками та дітьми. Отримані результати дозволили зробити низку цікавих висновків.

Насамперед вивчення *подружньої узгодженості* засвідчило, що для кожної сфери змінних узгодженість виявляється високою мірою як між бабусями та дідусями (попереднє покоління), так і між мамами й татами (нинішнє покоління).

Вивчення узгодженості між батьками та дітьми показало, що:

- між *дідусями і татами* неявно виражені або не мають

відповідності у вираженні любові, автономії, у конформістському вихованні дитини, настрої, дитячій депресії;

- між *бабусями і татами* немає узгодженості щодо автономії та конформістського виховання дитини;
- між *дідусями та матерями* конформістське виховання та відповідність не мають узгодженості або узгоджені низькою мірою;
- між *бабусями та матерями* відношення прихильності не мають узгодженості або узгоджені низькою мірою.

У всіх змінних виявлено *стійку узгодженість* між представниками попереднього та нинішнього поколінь, а також між батьками та дітьми. Виявлена неузгодженість у деяких змінних пояснюється різними для кожної статі поглядами на досліджувану проблему.

Основними результатами вивчення *узгодженості між поколіннями* були такі:

- виявлено виражену узгодженість між наступними поколіннями майже у всіх змінних усіх чотирьох сфер у тому випадку, коли батьки повідомляли про свій минулий і нинішній батьківський досвід (єдиним винятком є відношення прихильності між дідусями, бабусями та матерями: ці відношення матерів зі своїми батьками в минулому не узгоджені з виявленням прихильності матерів зі своїми дітьми (у цей час);
- думка батьків полягає в тому, що має бути високий ступінь узгодженості між попереднім і нинішнім поколіннями;
- реальна узгодженість у батьківському досвіді двох поколінь виражена не яскраво, крім деяких змінних;
- у сфері виховання поведінки та ставлення до дитини спостерігається узгодженість між попереднім і нинішнім поколіннями у відносинах «бабуся — мати» та «дідусь — батько» за параметрами «любов» і «покарання»;
- виявлено узгодженість між матерями та представниками попереднього покоління за параметрами «конформістське виховання» та «дитяча прийнятність»;
- у сфері особистісних батьківських рис, особливо в сенсі батьківської депресії, існує узгодженість між наступними поколіннями;

- у сфері рис дитини виявлено невідповідність між поколіннями;
- у сфері сімейних відносин пункти «конфліктний клімат у сім'ї» та, зокрема, «зовнішня культурна орієнтація» показують узгодженість між поколіннями.

Отже, узгодженість між поколіннями проявляється і батьківських характеристиках стосовно таких змінних, як: «вираження любові», «покарання», «автономія», «конформістичне виховання», «дитяча прийнятність», «стресове виховання дитини», «батьківська депресія», «порядок», «конфліктний клімат у сім'ї» та «зовнішня культурна орієнтація».

Загалом дослідження, що вивчають узгодженість батьківських рис між і всередині поколінь, переконливо свідчать про те, що:

по-перше, узгодженість батьківських характеристик усередині сімей нинішнього та попереднього поколінь існує не тільки між мамами (бабусями) і татами (дідусями), а також між бабусями, дідусями та їхніми дітьми;

по-друге, узгодженість між двома наступними поколіннями існує, але сила відносин залежить від досліджуваних, які характеризували батьківські риси минулого та нинішнього поколінь. У тому випадку, коли батьки виступали як досліджувані в обох поколіннях, спостерігаються міцні взаємини. Спогади про батьківський досвід у минулому (старше покоління — дідусі та бабусі) й оцінка свого власного батьківського досвіду в теперішньому (батьки) показують наявність слабших стосунків. Однак багато результатів є стабільними, незалежними від того, хто надавав інформацію. До них належать оцінка вираження любові, покарань, батьківської депресії, конфліктного клімату в сім'ї та її зовнішньої культурної орієнтації.

Важливо підкреслити, що *позитивна спрямованість* цих параметрів, яка передається від покоління до покоління, є найбільш значущою для повноцінної *соціалізації дитини*. Водночас їхня негативна спрямованість неминуче призводить до формування багатьох особистісних проблем та асоціальної поведінки дітей, що надалі позначається на відносинах між поколіннями.

Загальне пояснення розглянутих вище результатів досліджень і висновків щодо зв'язку особистісних факторів, сімейних відносин та виховання між і всередині поколінь можна дати на основі *двох теорій*:

- *соціального навчання*, у якій стверджується, що, стаючи батьками, діти можуть імітувати або моделювати поведінку своїх батьків

і прабатьків через навчання в процесі спостереження або подальшого досвіду;

- *прихильності*, яка передбачає, що люди конструюють у собі уявлення чи робочу модель, ґрунтуючись лише на рівні чутливості, заперечення й амбівалентності, які були проявлені щодо них у дитинстві дорослими членами їхньої сім'ї. Це внутрішнє уявлення, своєю чергою, може бути пов'язане з рівнем ставлення батьків до своїх дітей, а дітей до батьків, бабусь і дідусів.

Висновки

Здійснена психологічна характеристика головних проблем, пов'язаних із міжпоколінною взаємодією в сім'ї, засвідчує, що не тільки в минулому, а й у сучасному *образ людини старшого покоління* тісно пов'язаний із категорією життєвого досвіду, його поступовим накопиченням у вигляді звичаїв, традицій, спадкоємності поколінь, спадщини та передання молодим людям [23, с. 240–269]. Водночас, стрімкі темпи розвитку сучасного суспільства часто призводять до того, що знання та досвід старшого покоління не завжди знаходять застосування в силу змінення умов, обставин і законів, які призводить до багатьох складнощів у відносинах між поколіннями. У цій ситуації важливо зрозуміти, що тільки зустрічний рух старшого та молодших поколінь один до одного може дозволити налагодити змістовний діалог поколінь, а також взаєморозуміння в міжпоколінній взаємодії й уникнути проблем і конфліктів.

Список використаної літератури

1. Belsky J. The determinants of parenting. *Child Development*, 1984, № 55. P. 83–96.
2. Belsky J. Psychological maltreatment: definitional limitations and unstated Assumption. *Developmental and Psychopathology*, 1991, № 3. P. 31–36.
3. Берн Э. *Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры*. Санкт-Петербург : Братство, 1992.
4. Burgess R. L., Youngblade L. M. Social incompetence and the intergenerational transmission of abusive parental practices. G. T. Hotaling, D. Finkelhor, J. T. Kirkpatrick, M. A. Straus (Eds.). *Famili abuse and its consequences: New directions In research*. Beverly Hills, CA : Sage, 1988. P. 38–60.

5. Caspi A., Elder G.H.J. Emergent family patterns: The intergenerational construction of problem behaviour and relationships. R.Hinde & J.Stevenson-Hinde (Eds.). *Relationships within families*. Oxford, UK : Oxford University Press, 1988. P.218–240.
6. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В.В. *Психология и психотерапия семьи*. Санкт-Петербург : Питер, 1999.
7. Filipczuk H. *Rodzina a rozwój psychiczny dziecka*. Warszawa : Nasza Księgarnia, 1981.
8. Хьелл Л., Зиглер Д. *Теории личности*. Санкт-Петербург : Питер Пресс, 1997.
9. Kocik L. *Wzory małżeństwa i rodziny*. Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne, 2002.
10. Крайг Г. *Психология развития*. Санкт-Петербург : Питер, 2002.
11. Lanz M., Scabini E., Vermulst A., Gerris J.R.M. Congruence on child rearing in families with early middle adolescent children. *International Journal of Behavioral Development*, 2001, №25. P.133–139.
12. McCrae R.R., Costa P.T. Recalled parent-child relations and adult personality. *Journal of Personality*, 1988, №56. P.417–432.
13. Мид М. *Культура и мир детства*. Москва : Наука, 1988.
14. Mead M. *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa : Naukowe PWN, 2000.
15. Olsen S.F., Martin P., Halverson C.F. Personality, Marital Relationships, and Parenting in Two Generations of Mothers. *International Journal of Behavioural Development*, 1999, №23 (2). P.457–476.
16. Пезешкиан Н. *Позитивная семейная психотерапия: Семья как терапевт*. Москва : Смысл, 1993.
17. *Психология семейных отношений с основами семейного консультирования* / под ред. Е.Г.Силяевой. Москва : Академия, 2002.
18. *Rodzina współczesna* / red. M.Ziemska. Warszawa : Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 2001.
19. Rossi A.S., Rossi P.H. *Of human bonding*. New York : Aldine de Gruyter, 1990.

20. Scott W. A., Scott R. Family relationships and childrens personality: A cross-cultural, cross-source comparison. *British Journal of Social Psychology*, 1991, № 30. P. 1–20.
21. Сенько Т.В. *Психология взаимодействия: Часть третья: Личность в семейном социуме* : учеб. пособ. Минск : Карандашев, 2000.
22. Сенько Т.В. *Психология взаимодействия: Часть седьмая: Межпоколенное семейное взаимодействие*. Бельско-Бяла, 2013.
23. Сенько Т.В. Подготовка студентов-психологов к анализу социальных ролей в межпоколенном взаимодействии. *Актуальні проблеми психології у закладах освіти* : зб. наук. праць. Вип. 10 / наук. ред. Н. М. Токарева, Ю. М. Карандашев, Т. В. Сенько. Гол. ред. Н. М. Токарева. Кривий Ріг, 2020. С. 240–269.
24. Слободчиков В. И., Исаев Е. И. Антропологический принцип в психологии развития. *Вопросы психологии*, 1998, № 6. С. 3–17.
25. Токарева Н. М., Коллі-Шамне А. В., Макаренко Н. М. Міжкультурні особливості репрезентації концепту «старість» у мовній картині сучасного світу. «*Psycholinguistics. Психолінгвістика. Психолінгвістика*» : зб. наук. праць ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Серія «Психологія». Переяслав-Хмельницький, 2021. Вип. 30 (1). С. 224–248. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-1-224-248>
26. Токарева Н. М. Архітектоніка образу старості в уявленні респондентів періоду дорослості. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія «Психологія»*. Том 32 (71) № 5, 2021. С. 148–154. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/25>
27. Юнг К. Аналитическая психология. *История зарубежной психологии. Тексты* / под ред. П. Я. Гальперина, А. Н. Ждан. Москва : Изд-во МГУ, 1986. С. 158–170.

References

1. Belsky, J. (1984). The determinants of parenting. *Child Development*, 55. P. 83–96.

2. Belsky, J. (1991). Psychological maltreatment: definitional limitations and unstated Assumption. *Developmental and Psychopathology*, 3. P. 31–36.
3. Bern, E. (1992). Iгры, v kotorye igraut lyudi. Lyudi, kotorye igraut v igrы [Games People Play. People who play games]. Sankt-Peterburg : Bratstvo. [in Russian]
4. Burgess, R. L., & Youngblade, L. M. (1988). Social incompetence and the intergenerational transmission of abusive perental practices. G. T. Hotaling, D. Finkelhor, J. T. Kirkpatrick, M. A. Straus (Eds.). *Famili abuse and its consequences: New directions In research*. Beverly Hills, CA : Sage. P. 38–60.
5. Caspi, A., & Elder, G. H. J. (1988). Emergent family patterns: The intergenerational construction of problem behaviour and relationships. R. Hinde & J. Stevenson-Hinde (Eds.). *Relationships within families*. Oxford, UK : Oxford University Press. P. 218–240.
6. Ejdemiller, E. G., & Yustickis, V. V. (1999). Psihologiya i psihoterapiya sem'I [Psychology and psychotherapy of the family]. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian]
7. Filipczuk, H. (1981). *Rodzina a rozwój psychiczny dziecka*. Warszawa : Nasza Księgarnia.
8. H'ell, L., Zigler, D. (1997). Teorii lichnosti [Theories of personality]. Sankt-Peterburg : Piter Press. [in Russian]
9. Kocik, L. (2002). *Wzory małżeństwa i rodziny*. Kraków : Krakowskie Towarzystwo Edukacyjne.
10. Krajg, G. (2002). Psihologiya razvitiya [Psychology of development]. Sankt-Peterburg : Piter. [in Russian]
11. Lanz, M., Scabini, E., Vermulst, A., & Gerris, J. R. M. (2001). Congruence on child rearing in families with early middle adolescent children. *International Journal of Behavioral Development*, 25. P. 133–139.
12. McCrae, R. R., & Costa, P. T. (1988). Recalled parent-child relations and adult personality. *Journal of Personality*, 56. P. 417–432.
13. Mid, M. (1988). Kul'tura i mir detstva [Culture and the world of childhood]. Moskva : Nauka. [in Russian]
14. Mead, M. (2000). *Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego*. Warszawa : Naukowe PWN.

15. Olsen, S.F., Martin, P., & Halverson, C.F. (1999). Personality, Marital Relationships, and Parenting in Two Generations of Mothers. *International Journal of Behavioural Development*, 23 (2). P. 457–476.
16. Pezeshkian, N. (1993). Pozitivnaya semejnyaya psihoterapiya: Sem'ya kak terapevt [Positive family psychotherapy: Family as a therapist]. Moskva : Smysl. [in Russian]
17. *Psihologiya semejnyh otnoshenij s osnovami semejnego konsul'tirovaniya* (2002) [Psychology of family relations with the basics of family counseling] / pod red. E. G. Silyaevoj. Moskva : Akademiya. [in Russian]
18. *Rodzina wspólczesna* (2001) / red. M. Ziemska. Warszawa : Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego.
19. Rossi, A. S., & Rossi, P. H. (1990). *Of human bonding*. New York : Aldine de Gruyter.
20. Scott, W. A., & Scott, R. (1991). Family relationships and childrens personality: A cross-cultural, cross-source comparison. *British Journal of Social Psychology*, 30. P. 1–20.
21. Sen'ko, T. V. (2000). Psikhologiya vzaimodeystviya: Chast' tret'ya: Lichnost' v semeynom sotsiume [Psychology of interaction: Part three: Personality in family society] : ucheb. posob. Minsk : Karandashev. [in Russian]
22. Sen'ko, T. V. (2013). Psikhologiya vzaimodeystviya: Chast' sed'maya: Mezhpokolennoye semeynoye vzaimodeystviye [Psychology of interaction: Part seven: Intergenerational family interaction]. Bel'sko-Byala. [in Russian]
23. Sen'ko, T. V. (2020). Podgotovka studentov-psykholohov k analyzu sotsyal'nykh roley v mezhpokolennom vzaymodeystvyy [Preparation of psychology students for the analysis of social roles in intergenerational interaction]. *Aktual'ni problemy psykholohiyi u zakladakh osvity* : zb. nauk. prats'. Vyp. 10/ nauk. red. N. M. Tokareva, YU. M. Karandashev, T. V. Sen'ko. Hol. red. N. M. Tokareva. Kryvyy Rih. S. 240–269. [in Russian]
24. Slobodchikov, V. I., & Isayev, Ye. I. (1998). Antropologicheskij printsip v psikhologii razvitiya [Anthropological principle in developmental psychology]. *Voprosy psikhologiyi*, 6. S. 3–17. [in Russian]
25. Tokareva, N. M., Kolli-Shamne, A. V., & Makarenko, N. M. (2021). Mizhkul'turni osoblyvosti reprezentatsiyi kontseptu "starist'" u movniy

- kartyni suchasnoho svitu [Cross-cultural features of the representation of the concept “old age” in the linguistic picture of the modern world]. *“Psycholinguistics. Psykholinhvistyka. Psykholinhvistyka”* : zb.nauk. prats’ DVNZ “Pereyaslav-Khmel’nyts’kyy derzhavnyy pedahohichnyy universytet imeni Hryhoriya Skovorody”. Seriya “Psykholojiya”. Pereyaslav-Khmel’nyts’kyy. Vyp. 30 (1). S. 224–248. <https://doi.org/10.31470/2309-1797-2021-29-1-224-248> [in Ukrainian]
26. Tokareva, N. M. (2021). Arkhitektonika obrazu starosti v uyavleni respondentiv periodu doroslости [Architecture of the image of old age in the perception of respondents of the period of adulthood]. *Vcheni zapysky Tavriys’koho natsional’noho universytetu imeni V. I. Vernads’koho. Seriya “Psykholojiya”*. Tom 32 (71) № 5. S. 148–154. <https://doi.org/10.32838/2709-3093/2021.5/25> [in Ukrainian]
27. Yung, K. (1986). Analiticheskaya psikhologiya. Istoriya zarubezhnoy psikhologii. Teksty [Analytical psychology. History of foreign psychology. Texts] / pod red. P. Y. Gal’perina, A. N. Zhdan. Moskva : Izd-vo MGU. S. 158–170. [in Russian]

T. V. Senko

Psychological characteristics of intergenerational between generations among families

Abstract. The article comprehensively considers the problems of interaction between generations in the family. The author emphasizes that it is especially important today to create conditions for the intergenerational transmission of culture, which would include the flow of information not only from the older generation to the younger, but also back, since the youth’s interpretation of the current situation and cultural heritage undoubtedly affects the older generation. The concept of succession of generations is defined, an analysis of psychological studies of relations between generations is given, personal factors, family relations and education between and within generations are characterized.

Key words: interaction, intergenerational interaction, younger generation, older generation, personal factors, family relations, upbringing.

Сенько Тетяна Володимирівна,
доктор психологічних наук, професор
Університет Яна Кохановського в Кельцях, Польща
(Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach)
tv-senko@gmx.net